

Сансызбаев Ө.
**Сөз қателіктерімен оған
ықпал етуші факторлар**

Мақалада қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі сөз қателіктері туралы айтылады. Сөз қателіктеріне ықпал етуші лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар қарастырылған. Нақты келтірілген мысалдар арқылы сөз қателіктерінің түрлері айқындалып, белгілі ғалымдардың еңбектері негізінде дәйектеледі.

Сөз қателіктерінің алғышарттарын қарастыру, оны болдырмау, себептерін көрсету қазақ тіл білімінің толық зерттеу нысанына айналуға тиісті. Мақалада қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы қателіктерге баса назар аударылады. Сөз қателіктерінің қазіргі себептерін ашу мен оның алдын алу жолдары сөз болады.

Мақалада орфографиялық, лексикалық, грамматикалық және логикалық қателіктер туралы айтылады.

Түйін сөздер: сөз мәдениеті, сөз қателіктері, лингвистикалық факторлар, экстралингвистикалық факторлар.

Sansyzbayev O.
Word mistakes and its factors

The article is about word mistakes, which is one of the problems of Kazakh linguistics. There are considered the linguistic and extralinguistic factors affecting such errors. Also, there were identified types of mistakes by specific examples and they confirmed by the works of famous scientists. Consideration of the causes of mistakes and their prevention should become the subject of a detailed study of the Kazakh linguistics. The article focuses on the mistakes of modern media. The article describes the causes of mistakes and their prevention. Also, the article talks about the spelling, lexical, grammatical and logical errors.

Key words: culture of speech, word mistakes, linguistic factors, extralinguistic factors.

Сансызбаев О.
**Речевые ошибки и факторы,
способствующие
их проявлению**

В статье рассматриваются проблемы словесных ошибок в казахском языкознании, а также лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на подобные ошибки. Типы ошибок выявлены посредством конкретных примеров и подтверждены на основе работ известных ученых. Статья включает в себя вопросы орфографических, лексических, грамматических и логических ошибок.

При ведении исследовательских работ особое внимание уделено ошибкам современных средств массовой информации, причинам их появления и путям их решения. Рассмотрение причин ошибок и ведение профилактических работ должно стать предметом детального изучения в казахском языкознании.

Ключевые слова: культура слова, словесные ошибки, лингвистические факторы, экстралингвистические факторы.

СӨЗ ҚАТЕЛІКТЕРІМЕН ОҒАН ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Сөз мәдениеті – қазақ тіл білімінің зерттеу нысандарының ішінде кейінірек қолға алынған сала. Оның тілдің басқа салаларынан басты айырмашылығы – күнделікті өмірмен, тілді қолдану, жазу, сөйлеуімен тығыз байланыстылығында. Ал осы сөз мәдениетінің көп қырлы, аса көкейкесті мәселелерінің бірі – сөз қателіктері.

Сөз қателіктері туралы қазақ тіл ғылымында, ғылыми еңбектерде біршама айтылып та, жазылып та жүр. Көбіне тілдік қателіктер деген атаумен де аталып келеді. Оның басты себебі әдеби тілдің нормативтік өлшемдері зерттелуінен, тілді пайдаланушылардың ішкі лингвистика саласына қатысты қарастырылғанына тікелей байланысты болса керек. Қазақ ұлттық әдеби тілінің нормасы мен тілдің табиғи нормаларын дұрыс сақтау мәселесі сөз мәдениетінің ең маңызды компоненті болып саналады.

Тілдік қателіктер – сөз мәдениетіне зиянын тигізетінін, оның нормалық базасын тұрақтандыруға кедергі келтіретін сала. Сондықтан тілдік қателер – сөз мәдениеті қарастыратын күрделі сала. Р. Сыздық бұл туралы былай дейді: «Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиісті базасын тану қажет, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алу шарт». Сондықтан тілдік қателіктер сөз мәдениетінің де, стилистиканың да қарастыратын маңызды компоненттерінің бастылары болады. Тілдік қателіктер сөз қолданысында пайда болғандықтан, оны сөз қателіктері деп тұрақтандыру орынды болып саналады [2, 142].

Сөз қателіктері тек тілдік норма тұрғысынан тілдік заңдылықтарды дұрыс қолданбаудан ғана болмайды, оның басқа да себептері бар. Қазақ тілі сөз тіркесі, тұрақты тіркестермен синонимдік қатарларға өте бай, алайда, бір тіркестің екінші сөзбен тіркесуге болмайтын сәттері кездесіп қалады. Мысалы, етістіктің болымды, болымсыз түрі барлық есім сөздермен тіркесе бермейді [9, 39].

Сөз қателіктеріне жол бермеу – лингвистикалық білім дағдыларын ғана емес, мәдени құндылықтарды бағамдаудың кешенді білімділік жүйесін таныта алады. Жалпы алғанда сөз мәдениетінің түзетін сөз, сөз тіркесі, сөйлем арқылы құрылған адамның сөз «әрекеті» әртүрлі сандық және сапалық компо-

ненттің жемісі. Жеке тілдік тұлғаның «өзімнің алдымда көп қиындықтар тұр, ізінше мен келдім, он студент қана сенбілікке қатысты, казком күтіп тұр, қайтарын айтпады, айтарын, айтпасын білмедім, бір жаңа жұмыстар қарап тұр» деген сияқты сөз сөйлеудегі қателіктердің уақыт кешіктірмеді, қолданыста жиі ұшырасуын тек әдеби тілдік норма тұрғысынан ғана емес, түрлі экстралингвистикалық факторлармен бірге қарастыруды қажет етеді.

Тілдің пайда болуы, дамуы, әдеби тілдің қалыптасуы, стильдік тармақталуы туралы мәселелер де тіл және қоғам түсінігіне орайласады. Бұл орайда тілге әсер етуші факторларды да назардан тыс қалдырмаған абзал.

Тілге әсер ететін сыртқы факторлар (экстралингвистикалық) көп. Мұндай жағдайда мемлекет алдында тілдің өміршендігін сақтау, тілдің таралуы мен дамуы, қолданыс аясын сақтау сияқты мәселелер тұрады. Тілге әсер ететін экстралингвистикалық факторлардың әсерінен тіл, ең алдымен, функционалдық жағынан көп өзгеріске түседі. Өйткені, тілдің алғашқы белгісі – қарым-қатынас нысаны болу. Тілдің функционалды қызметі бұзылса, оның құрылымдық қызметінің бұзылары даусыз. Тілдің құрылымдық қызметі – тілдің көп өзгермейтіндігі.

Тілдік (лингвистикалық) және тілдік емес факторларды (экстралингвистикалық)ген. Ол тілден тыс факторларды тілді қоғам тарихы, географиялық мекен-жай, мәдениет тарихы, саясат, әдебиет, диалектілік жіктермен т.б. байланыста қарап зерттейді, яғни тілді оның өмір сүруіне қажетті сыртқы жағдайлармен байланыста қарайды. «Экстралингвистика тіл жүйесінің, ішкі механизмін түсіндіре алмайды, оған қатынасы жоқ. Ал тілдік факторлар тілдің құрылымын, жүйесін, яғни тілдің өзіне ғана тең ішкі мәселелерін, өзіндік ішкі заңдылықтарын зерттейді», – дейді [4, 49]. Бүгінгі сөз қателіктері де тілдік немесе тілдік емес факторлардың әсерінен орын алуға десек қателеспейміз.

Алдымен сөз қателіктері қандай жағдайда орын алады деген сұрақты талқылап көрейік. Көбіне тілдік ортаның әсерінен болады. Сондай-ақ жеке тұлғаның сөздік қорының аздығы да сөз қателіктерінің орын алуына себеп. Әр түрлі сөз жанрларына тән тілдік бірліктерді талғап қолданбау да қателікке жол береді. Ал бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін сөз қателіктерінің жөні бір бөлек. Себебі БАҚ тілдік ортаны қалыптастырады.

Бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарындағы көп кездесетін қателіктердің бірі – орфография-

лық қателіктер. Емле ережелерінің сақталмауынан, орфографиялық принципті дұрыс қолданбаудан болатын қателіктерді жиі көзіміз шалады. Мысал үшін, бірге жазылатын, терминдік мәнге ие болған жекеменшік, қосазаматтық, жалпы мемлекеттік, малшаруашылық сияқты құқық, шаруашылық саласына қатысты атаулар, еш, әр, кей, бір, қай, әлде сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер түбір тұлғаларын сақтап бірге жазылатын сөздер бөлек қалпында жүр.

Қарапайым ережелер болса да, қаперімізде шығарып алатын сәттер болады. Мысалы қазіргі интернетжурналистикада кездесетін сөз қателіктерінің бірі – орыс тілінен енген сөздерге қосымшалардың дұрыс жалғанбауы. Соңғы дыбыстары *ог, уг* болып келген сөздер мен *рк, рг, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль* сияқты дауыссыздар тіркесіне аяқталған сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке қалпында жалғанады: *педагогтер, педагогі, геологтер, геологтің, паркі, парктен, киоскіге, полкке*, т.б. Ал *ль* дыбысынан аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғанады. Тек тәуелдік тұлғада келгенде ғана буын үндестігін сақтамай, жіңішке жалғанады. Мысалы, *медаль, медальға, медальдар, медалі; фестиваль, фестивальға, фестивальдық, фестивалі*;

Қазіргі уақытта интернет пен әлеуметтік желілерде тыныс белгілерден жіберілетін қателер өте көп кездеседі. Бұл да сөз мәдениетінің талабына үлкен нұқсан келтіреді. Тыныс белгіден жіберілетін қателіктер сөйлемнің құрылысына, оның орын тәртібіне үлкен нұқсан келтіріп қана қоймайды, тыңдаушының айтушыдан алатын сөз мазмұнының ақпараттық мәнін солғындатады әрі түсінуге ауырлық жасайды. Тыныс белгіден жіберілетін қателер тілді пайдаланушының сауатсыздығын көрсетеді.

БАҚ беттерінде *ал, бірақ, өйткені, сондықтан*, т.б. шылауларды сөйлемнің басына шығарып, одан кейін үтір қойып сөйлемді жалғастыратынын оқып жүрміз. Негізінен жоғарыдағы шылаулар көбіне сөйлем ортасында жазылады. Ал бұл шылаулармен сөйлемді бастау – кәсібиліктің белгісі емес. Бұл туралы Р. Сыздық: «Жазу мәдениетінің бір ұшы тыныс белгілерін дұрыс қоюда болса, оның ережелерін де белінен басып, берекесін алып жатқан жайымыз бар. «Дауыс кідірген жерге үтір қойылсын!» деген «жекеменшік» ереже шығарғандардың «көмегімен» үтір дегенді тоғытып жібердік. Сөйлем басында келген *ал, бірақ, өйткені, сондықтан* шылауларды үтірмен бөліп тастайтынды дағдыға айналдырдық. Бұл жалғаулық шылаулар

әдетте екі сөйлем мүшесінің ортасында немесе құрмалас сөйлемнің екі компонентінің ортасында келеді, мұндайда алдарынан үтір қойылады. Ал кейде, әсіресе газет беттерінде бұл жалғаулықтарды сөйлемнің басына шығарып қолданады. Ондайда сәл паузамен бөлініп айтылғанмен, үтірмен ажыратылмайды. Бұл орайда, яғни сөйлем басында келген одағай, қаратпа, қыстырма сөздерден кейін ғана үтір қойылады. Көрсетілген шылаулар – қыстырма да, одағай да, қаратпа да емес, жалғаулықтар» – дейді. [7].

Қазақ тілінде сөйлеу және жазу тәжірибесінде көп қарастырылмаған қателіктердің түріне жататындардың бірі – логикалық қателіктер. Қазақ тілінің стилистикасына қатысты еңбектердің ішінде М.Серғалиевтің «Стилистика негіздері» атты еңбегінде логикалық қателіктерге тоқтала отырып, сөз қателіктерінің негізі осы логикалық қателіктерден туындайтынын айтады [5, 95 б]. Сөз сөйлеу қарым-қатынасында туындайтын логикалық қателіктерді тілдік немесе тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызуға бола ма деген заңды сұрақ туады. Логикалық қателіктердің күрделі құрылымдық нысанын басты назарға алғанда бұл сұрақтың жауабы да оңай емес екенін бірден аңғаруға болады. Логикалық қателіктер туралы ғылыми көзқарастар әлі бір жүйеге түскен жоқ. Негізінен логикалық қателіктер ойлау факторларынан туындайтын болғандықтан, тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызылады. Тілдік қателіктердің барлығы сөзді қолданушының ойын дұрыс жеткізе алмағанынан, дұрыс ойламауынан, логикалық заңдылықты сақтамауынан орын алып жатады.

Логикалық қателіктерді анықтаудың өзі оңай емес. Оны білімді, нағыз тіл мамандары ғана зерттей алады. Десе де адамдар логикалық қателіктің орын алуына екі жағдайда жол беріп жатады. Кей адамдар әдейі жасаса, кей логикалыққа телер мақсатсыз жасалынады.

Логикалық қателіктер кейде фактілік қателіктермен ұқсас келеді. Айтушы өз пікірінен қайтпай, өзінің ойлау заңдарын жете пайымдамағандықтан, жауабын, пікірін өзгертпей логикалық қателікке ұрынып қалады. Мысалы: *Сенің айтқаныңның бәрі бос сөз, былшыл. Жер дегеніміз тегіс, екі өгіздің мүйізі көтеріп тұр.* Айтушы өз сөзін ойына алғашқы алған ақпарат негізінде пайымдайды, сондықтан осындай сөйлемдер логикалық қателікке жол береді [3, 162].

Логикалық қателіктер туралы біржақты пікірмен шектелуге болмайды. Логикалық қателіктер тілдік және тілдік емес факторлардың

қатарына жатқызылады. Сөз мәдениетінің басты компоненттері болатын тілдік, этикалық, коммуникативтік нормалардан жіберілетін қателіктердің барлығы логикалық қателіктерге тікелей қатысты [6, 198].

Тілдік емес қателіктердің қатарына фактілік қателер (сандық деректер, есімдер, географиялық атаулар) жатады. Айтушы сөйлеу актісінде, баяндап отырған мағыналық-ақпараттық сөз «әрекетінде» белгілі хабар, ақпарат туралы дұрыс мағлұмат бермейді. Фактілік қателер айтушы білімінің төмендігін көрсетіп қана қоймайды, жеке тұлғаның интеллектуалды біліктілігін, аялық білімін және мәдениетін жетілдіруін талап етеді. Қазіргі таңда әлеуметтік желілердегі жеке топтар мен парақшалар оқырмандар санын арттыру үшін сан түрлі жалған фактілерді жазуда. Мысалы, *Астанаға келген Джастин Биберді белгісіз біреулер аяусыз соққыға жығып кетті.* Болмаса *Баян Есентаева шетелдік журналдардың біріне жалаңаш күйінде суретке түсті* т.б. Мұндай жалған фактілік ақпараттар әлеуметтік желі парақшаларында жетіп артылады. Ал оны кей оқырмандар ақиқат деп қабылдап қалуы да мүмкін.

Қазіргі қазақ баспасөзінде стилистикалық қателер көптеп кездеседі. Бұл қателер көбіне лексика, грамматика мен синтаксис принциптерін дұрыс қолданбаудан келіп шығады. Мысалы, бүгінде теледидардан жаңалық көріп отырып, жүргізушінің *«толығырақ тілшіміз баяндайды»* деген сөзін талай рет естіген де боларсыз. Ал мән беріп қарасаңыз, *«толығырақ»* деген сөздің өзі жарым-жартылай баяндайды деген мағынаға саяды. Дұрысы толықтырып баяндайды болады. Кейде *«бастаған ісіне бел шеше кірісті»* деген сөйлемді де жиі көзіміз шалатын болды. Адам бел шешіп демалады, бел буып іске кіріседі. Бұл бір шетінен логикалық қателік те.

«Жұмыс жасайды» деген тіркес те көп қолданылып жүр. Жұмыс жасалынбайды, жұмысты істейсің. Одан өзге *«қаңғыбас ит»* деген тіркес те көп қолданылады. Дұрысы бұралқы ит болады.

Қазіргі таңда тұрақты тіркестерді қолдануда да көп қателер кездеседі. Кей журналист: *«әкімқараның құлағына алтын сырға – пәленбай ауыл ауызсуға жарымай отыр»* дейді. Сонда сол жердің әкімі «менің құлағыма алтыннан сырға салды екен» деп, мәселені шеше қоя ма екен? Жоқ, әкім бұл сөзді қаперіне алмауы да мүмкін. Өйтетін жөні бар, өйткені «құлағына алтын сырға» тұрақты тіркесі – «естімей-ақ қой» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ, *ауыз*

толтырып айтарлықтай, көңіл көншітерлік деген тұрақты сөз тіркестері жағымсыз мәнде ғана қолданылады. Оны кейде жағымды мәнде қолданылғанын есітіп жағамызды ұстаймыз.

Қазақ тілінің, ана тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы.

«Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда анық сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт-» – деп тұжырымдайды М.Балақаев [1, 78]. Бұл әрине ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа түсушілерге тікелей қатысты.

Әдебиеттер

- 1 Балақаев М., Серғалиев М. Оқулық. – Алматы: Зият Пресс, 2004. – 140 б.
- 2 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
- 3 Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. – Алматы, 2011. – 141 б.
- 4 Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 95 б.
- 5 Сыздықова Р. Бүгінгі жазу-сызума мәдениеті // Егемен Қазақстан. 2004, 17 қыркүйек.

References

- 1 Balaqayev M., Serǵaliev M. Oqwlyq. – Almaty: Ziyat Press, 2004. – 140 b.
- 2 Sızdıq R. Tildik norma jäne onıñ qalıptanwı. – Astana: Elorda, 2001. – 230 b.
- 3 Älkebaeva D. Söz mädeniëti. – Almaty, 2011. – 141 b.
- 4 Sızdıqova R. Söz sazı. – Almaty: Mektep, 1974. – 95 b.
- 5 Sızdıqova R. Bügingijazw-sızwmädeniëti // Egemen Qazaqstan. 2004, 17 qırküyek.